

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365 (print)

ISSN: 3006-1377 (online)

№ 2 (105)

Астана
2024

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

СЫДЫҚОВ Айбек Жексеналыұлы	– PhD докторы (алқа төрағасы) (Қазақстан)
ИБРАЕВА Ақмарал Ғосманқызы	– алқа төрағасының орынбасары, Қазақстан ұлттық жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ТАЙМАҒАМБЕТОВ Жәкен Қожахметұлы	– ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашұлы	– тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
АЙМҰХАМБЕТ Жанат Әскербекқызы	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан)
ҮМІТҚАЛИЕВ Ұлан Үмітқалиұлы	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
ЖАБАҒИН Мақсат	– тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан)
БИҒОЖИН Ұлан Зейноллаұлы	– PhD докторы (Қазақстан)
САБИТОВ Жаксылық	– PhD докторы (Қазақстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD докторы (Қазақстан)
ҚАРА Әбдуақап	– доктор, профессор (Түркия)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (АҚШ)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	– филология ғылымдарының докторы, профессор (Қырғызстан)
РАДИВОЖЕВИЧ Мильяна	– PhD, қауымдастырылған профессор (Ұлыбритания)

EDITORIAL BOARD:

Aibek Sydykov	– Doctor PhD (Chairman of the editorial board) (Kazakhstan)
Akmaral Ibrayeva	– Deputy chairman of the editorial board, Academician of the National Academy of Natural Sciences of Kazakhstan, Doctor of historical sciences, Professor (Kazakhstan)
Zhaken Taimagambetov	– Academician of NAS RK, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan)
Zainolla Samashev	– Doctor of Historical Sciences, (Kazakhstan)
Zhanat Aimukhambet	– Doctor of Philology, Professor (Kazakhstan)
Ulan Umitkaliev	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Victor Merts	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Maxat Zhabagin	– Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Ulan Bigozhin	– PhD (Kazakhstan)
Zhaxylyk Sabitov	– PhD (Kazakhstan)
Paula Dupuy	– PhD (Kazakhstan)
Kara Abdulvahap	– Doctor, professor (Turkey)
Uli Shamiloglu	– PhD, professor (USA)
Gulnara Aitpaeva	– Doctor of Philology, Professor (Kyrgyzstan)
Radivojevic Miljana	– PhD, Associate professor (UK)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

СЫДЫКОВ Айбек Жексеналыевич	– PhD доктор (председатель коллегии) (Казахстан)
ИБРАЕВА Акмарал Госмановна	– заместитель председателя коллегии, Академик Казахской национальной академии естественных наук, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
ТАЙМАГАМБЕТОВ Жакен Кожаметович	– Академик НАН РК, доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
САМАШЕВ Зайнолла Самашевич	– доктор исторических наук, профессор (Казахстан)
АЙМУХАМБЕТ Жанат Аскербековна	– доктор филологических наук, профессор (Казахстан)
УМИТКАЛИЕВ Улан Умиткалиевич	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
МЕРЦ Виктор Карлович	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
ЖАБАГИН Максат	– кандидат исторических наук, профессор (Казахстан)
БИГОЖИН Улан Зейноллаулы	– PhD доктор (Казахстан)
САБИТОВ Жаксылык	– PhD доктор (Казахстан)
ДЮПЮЙ Пауло	– PhD доктор (Казахстан)
КАРА Абдуакап	- Доктор, профессор (Турция)
ШАМИЛЬОГЛУ Юлай	– PhD, профессор (США)
АЙТПАЕВА Гулнара Амановна	- доктор филологических наук, профессор (Кыргызстан)
Радивожевич Мильяна	- PhD, ассоциированный профессор (Великобритания)

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Этнология/ Ethnology / Этнология

<i>Рахимов Е.К.</i> XIX ғасырдың қазақ қыстаулары (тарихнамалық аспекті) <i>Rakhimov Y.K.</i> Kazakh wintering quarters of the 19th century (historiographical aspect) <i>Рахимов Е.К.</i> Казахские зимовки XIX века (историографический аспект).....	6
<i>Захидова. Х.А.</i> Шамахи қаласындағы орта ғасырлық медициналық орталықтар <i>Zahidova H.A.</i> Medieval Medical Centers of Shamakhy <i>Захидова Х.А.</i> Средневековые медицинские центры Шемахи.....	21
<i>Рахимжанова С.Ж., Аккошкарлова Ж.Т.</i> Оңтүстік Қазақстандағы қазіргі заманғы қыш өндірісі жайлы кейбір мәліметтер <i>Rakhimzhanova S.Zh., Akkoshkarova Zh.T.</i> Some data on modern pottery in Southern Kazakhstan <i>Рахимжанова С.Ж., Аккошкарлова Ж.Т.</i> Некоторые данные о современном гончарстве в Южном Казахстане.....	36
<i>Алиев А.</i> Грузия әзірбайжандарының дәстүрлі медицинамен емдеу әдістері (XIX-XX ғасырдың басы) <i>Aliyev A.</i> Methods of Traditional Medicine Treatment Among Georgian Azerbaijanis (Early XIX-XX Centuries) <i>Алиев А.</i> Методы лечения средствами народной медицины среди азербайджанцев Грузии (XIX– нач. XX вв.).....	50
<i>Атдаев С.Дж.</i> Гүл-Жемал-ханша (жеке тұлғасының ерекшелігін айқындауға негізделген сипаттама) <i>Atdaev S. J.</i> Gul-Jemal-Khan (The Final Additions to the Portrait) <i>Атдаев С.Дж.</i> Гюль-Джемал-хан (последние штрихи к портрету).....	62

Материалдық емес мәдени мұра/ Intangible cultural heritage/

Нематериальное культурное наследие

<i>Байбосынова Ұ.М.</i> Қорқыт ата мұрасы және Сыр бойының жыршылық-жыраулық дәстүрі <i>Baibosynova U.M.</i> The heritage of Korkyt ata and the tradition of zhyrshy-zhyrau of the Syr Darya region <i>Байбосынова У.М.</i> Наследие Коркыт ата и традиция жыршы-жырау Сырдарьинского региона.....	81
<i>Самедова С.Т.</i> Оңтүстік халықтардың этномәдени байланыстарының кейбір аспектілері ежелгі кезеңдегі Кавказ (зергерлік материалдар негізінде) <i>Samedova S.T.</i> Some aspects of the ethnocultural ties of the peoples of the south Caucasus in the era of antiquity (based on jewelry materials) <i>Самедова С.Т.</i> Некоторые аспекты этнокультурных связей народов Южного Кавказа в эпоху античности (по материалам украшений).....	99
<i>Байбосынова Ұ.М.</i> Сыр өңірі жыраулық өнеріндегі оғыздық дәстүр <i>Baibosynova U.M.</i> The Oguz Tradition in the art of Zhyrau Syr Darya <i>Байбосынова У.М.</i> Огузская традиция в искусстве жырау Сырдарьи.....	118

Тұлғалар/Personality/ Персоналии

<i>Сыдыков А.Ж.</i> Он остаётся верным своему слову, сказанному более 50-ти лет тому назад..!	127
---	-----

FTAMP 17.71

Байбосынова Ұ.М.

Қазақ ұлттық өнер университеті

Астана, Қазақстан

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

СЫР ӨңІРІ ЖЫРАУЛЫҚ ӨНЕРІНДЕГІ ОҒЫЗДЫҚ ДӘСТҮР

Аңдатпа. Ғылыми мақалада Сыр өңірі жыршылық өнерінің оғыздық дәстүрінің көріністері талданады. Автор Оғыз кезеңіндегі тарихи деректер мен мәдени өзгерістерге шолу жасай отырып, аталмыш кезеңнің рухани мұрасының жалғастығын ХІХ ғасырдағы Сыр өңірі жыршы-жыраулық мектебінен іздейді. Тұтас алғанда көмеймен жыр айту дәстүрінің қайнар көзі ретінде Х–ХІ ғасырлардағы Оғыз кезеңіндегі рухани құндылықтары қарастырылады. Мақаланың мақсаты: Сыр өңірі жыршы-жыраулық дәстүрінің бастауларын Оғыз кезеңімен сабақтастырып, оның таралу аймағының жалпы түркі халықтарының мәдениетінен іздеу, салыстырып талдау. Осы мақсатқа жету үшін автор Сыр өңірі жыршы-жыраулық дәстүріне және Оғыз дәуіріне жататын деректер мен материалдарға талдау жасап, түркі халықтарының ортақ материалдық емес мәдени мұрасы ретінде «Көроғлы» дастанын қарастырады.

ХІХ ғасырда дамып жетілген Сыр сүлейлерінің шығармаларындағы оғыздық дәстүрдің көріністері мен байланыстары анықталады. Сонымен қатар автор жыршылық өнердің оғыздық дәстүрінің үлгісі болып табылатын «Көроғлы» сияқты дастандардың сақталуының алғышарттарына тоқталып, оғыздық кезеңнің рухани мұрасына жататын көптеген шығармалардың бізге белгісіз тұстарының бар екеніне пайымдар жасайды. Сыр өңірі жыршылық өнеріндегі оғыздық дәстүрдің көріністері анықталып, оның ғасырлар бойы қалыптасқан сабақтастығы түркі халықтарының ортақ рухани мұрасы ретінде байланыстырады.

Кілт сөздер: Оғыз кезеңі, Сыр бойы жыршылық мектебі, жырау, «Көроғлы», түркі халықтары.

Дәйексөз үшін: Байбосынова Ұ.М. Сыр өңірі жыраулық өнеріндегі оғыздық дәстүр // Мәдени мұра. 2024. №2 (105). 118-126 б.(қаз.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Кіріспе

Сыр өңірі жыршылық өнерінің қайнар көздері көне түркілік кезден бастау алып, Оғыз мемлекеті тұсында дамып жетілді. Мұны тарихи деректер мен жазба әдеби мұраларымыздан көріп отырмыз. Оғыздық кезеңдегі тарихи дастандар мен эпикалық шығармалар мәдениеттің тасымалдану тұсында қалыптасқан шығармалар болып табылады. Мысалы, Оғыз кезеңі Орталық Азия тарихында көптеген этностардың ортақ мәдениетін қалыптастырған кезең болып табылады. Бұл тарихи уақыт мәдениеттің әртүрлі үлгілері арқылы дәлелденіп ғылымға еніп отыр. Мысалы, археологиялық деректердегі материалдық мәдениет үлгілері оғыз кезеңіне салыстырмалы талдау жасайтын болса, «Оғызнама» сынды жазба деректер Оғыз мемлекетінің саяси тарихына көз жүгіртуге мүмкіндік береді. Сол сияқты «Көроғлы» сияқты басқа да шығармалар аталмыш кезеңнің рухани мұрасынан хабар береді. Алайда бұл деректер мен әдебиеттер кезеңнің тұтас мәдениетінен толық хабар зерделемейді. X-XI ғасырлардағы мәдени алмасулардың негізінде сақталған Сыр бойы жыршылық мектебінің дамуы сол Сыр, Арал, Каспий аймағының мәдени қайнарларының бастаулары болып басқа елдерге таралуына түрткі болды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мақалада Сыр өңірі жыршылық өнеріндегі оғыздық дәстүрдің көріністері анықталады. Бұл рухани байланыстардың сабақтастығын зерделеу үшін әр түрлі материалдар мен әдістер қолданылды. Мақала тақырыбы әлі де болса толыққанды зерттелмеген мәселелердің бірі болып табылады. Мұны бірнеше материалдар арқылы көрсетуге болады. Біріншіден,

оғыздық мәдениет үлгілерінің басты материалдары археологиялық деректер болып табылады. Сонымен қатар жыр-дастандардың үлгілері, соның ішінде «Көроғлы» және «Оғызнама» шығармасы, «Қорқыт ата» кітабы сияқты деректер тақырыптың негізгі материалдық базасын құрайды. Сыр өңірінің жыршы-жыраулық мектебі өкілдері: Тұрмағамбет Ізтілеуов, Базар жырау, Шораяқтың Омары, Кете Шернияз және т.б. шығармалары XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы басты деректер ретінде қарастырылады. Хронологиялық жағынан ұзақ мерзімді қамтитын бұл тақырыпты зерттеу үшін пәнаралық зерттеу әдістер қолданылады. Соның ішінде тарихи-салыстырмалы талдау, деректердің шынайылығын анықтау, сыртқы және ішкі сыннан өткізу әдістері қолданылды. Бұл тақырыптың объективті тұрғыда зерттелуіне мүмкіндік береді.

Талқылау

Бүгінгі қазақ топырағында әріден бастау алатын жыраулық дәстүрді сақтап, біздің заманымызға дейін жеткізген бірнеше тарихи-мәдени аймақ бар. Олар: Маңғыстау, Атырау алқабы, Сыр бойы және Жетісу өлкесі. Кең көлемде алғанда мұның үшеуі де оғыз тайпаларының орта ғасырлардағы мекені. Көне түркі дәуірінде Орхон-Енисей бойын мекендеген оғыздардың алғаш Жетісу, одан соң Сырдың ортаңғы ағысы мен Каспий жағына қарай қоныс аударғаны мәлім. Географиялық негізде мұны батыс, оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтар деп жіктесек, осылардың арасынан IX-X ғасырлардағы оғыз мәдениетінің ізі сақталған Сыр өлкесін айрықша атауға болады. Мұндағы жыраулық өнерге

тән негізгі ерекшелік – көмеймен жыр айту. Оғыз дәуірінен жеткен эпостық жырларды мақам-саз арқылы жырлау үрдісі күні бүгінгі күнге дейін сақталуы жыршылық-жыраулық дәстүрдің ежелгі сипатын айғақтай түседі.

Оғыз мәдениетінің түпкі бастаулары Сыр бойында дамығандығы жөнінде С.Г. Агаджановтың зерттеулерінде көрініс табады. Алайда автордың өзі оғыз тайпаларының түп мәдениеті мен рухани мұрасының әлсіз зерттелгендігін тілге тек етіп, тарихнамалық тұрғыдан күрделі мәселелер бар екенін көрсетеді. Автордың пікірінше қазіргі оғыз мәдениеті жөніндегі зерттеулер тек Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысы аумағында жүргізілген археологиялық деректерге ғана сүйенетіндігі айтылады. Алайда мәселе Сырдың орта ағысы мен батыс Жетісудың оғыздары жөніндегі деректер жоқтың қасы. Бұл оғыз мәдениетінің жан-жақты терең зерттеуге қиындық туғызады (Агаджанов, 1970: 179-192). Оғыз мәдениетінің генезисі Сыр бойында дамығаны жөнінде белгілі түрік зерттеушісі Фарук Сүмердің де зерттеулерінде көрініс табады. Ол өз еңбегінде оғыздардың тарихына мәдениетіне, ортақ мұраларына және орналасқан аумағына қарай жіктеп көрсетеді (Sümer, 1972: 26-63). Сол сияқты С.П. Толстовтың «Города гузов» атты зерттеу мақаласы оғыздардың мәдениеті мен орналасу аймағына кеңірек тоқталады (Толстов, 1947: 55-103). Автор оғыздар жөніндегі алғашқы түрік, араб, парсы деректерін алғаш ғылыми айналымға ендіре отырып олардың Жанкент, Күйік кескен қала, Балық сияқты қалаларында жүргізілген зерттеу жұмыстарына тоқталады.

Нәтижелер

Жыршылық өнердегі оғыздық

дәстүрдің қалыптасуы тұтас мәдени ықпалдастықпен, мәдениеттің жетілуімен тығыз байланысты болды. Бұл ортағасырлардағы қалалардың дамуымен, мәдениеттің трансформациясымен сабақтасып жатты. Осы мәдени үрдістердің негізі Сыр бойында өтуі жергілікті халықтың жыршылық өнерінің қалыптасуына, оның жаңа формада дамуына негіз болды. Осы үрдістер негізінде қалыптасқан оғыздық жыршылық дәстүр Орталық Азияның басқа халықтарына тарай бастады. Тіпті ирандық мәдениеттің кейбір үлгілеріне де әсер етті. Уақыт өте келе бұл мәдени үрдіс «Көроғлы» сияқты дастандардың туындауына негіз болды. Мәселе, «Көроғлы» дастанындағы оқиғалар теке жәуміттерге қатысты болғанымен, оның дастан ретінде қалыптасуы бір кезеңді қамтымайды. «Көроғлының» алғы шарты ретінде қысқаша әуезді шығармалардың қаншама үлгісі болғандығын біз әлі білмейміз. Десек те, мәдени үрдіс жүйесіне қарай «Оғызнама», «Көроғлы» сияқты шығармалар оғыздық жыршылық дәстүрдің алғышарты емес, керісінше жетілген туындысы ретінде қарастырған жөн.

Жырау болу таңдаулы кісілердің несібесі. Көптеген түркі халықтарының бұл көне дәстүрі ата-баба және жебеуші рухтарға деген сеніммен көп байланысты болғаны. Қазақ халқында «жырау» тек керемет жырларды орындаушысы ғана болмай, сәуегейлік қабілет дарып, қандай да бір оқиғаның нәтижесін күні бұрын болжай білген. XV ғасырда Қазақ мемлекеттілігі қалыптасу кезеңінен бастап жырау қоғамда маңызды орын алды, олар хандар мен сұлтандардың кеңесшісі болып, саяси бағытты анықтап, халықтың тағдырын шешті. Шайқастан бұрын жырау жебеуші аруақтарына

сиынып, әскерді жеңіске бастады.

Жеке көшпелі тайпалардың халық болып бірігуінен қазақ мемлекеттілігінің гүлдену кезеңіне дейінгі тарихты сипаттаған эпос ендігі кезекте қазақ халқының рухани, әлеуметтік және материалдық өмірінің шынайы жылнамасына айналды. Қазақ халқының эпикалық дәстүрі бүгінде де белсенді қызмет етуде. Тереңге тамыр жайған тарихы бар көне мұраның заманауи мәдениет аясында үйлесімді дамуы жалғасуда. Мұндай ерекше құбылыс яғни эпостың қызмет ету және өзгеруінің заманауи кезеңін қарастыру мәселесін өзекті етеді.

Бүгінгі өмірдің құбылысы ретінде халықтың кәсіби өнері ауызша дәстүрдің тірі қайнар көзіне терең бойлауға және жыраулық философиясын, оның эстетикасын, орындау шеберлігін және өзге де «ішкі» заңдылықтарын зерттеуге мүмкіндік береді.

Халық арасында жырауларға қойылатын талаптарға тоқталсақ, мінез ерекшеліктерінен кәсіби тұрғыда маңыздылары келесідей: табандылық, батылдық, ержүректілік, ұстамдылық. Халықтың түсінігінде әрбір жас жырау ұмтылуға тиіс бейне қалыптасқан. Жігерсіздік пен батылсыздық мүлдем болмауы тиіс. Бұрынғы жырау ру басшылар мен рухани көсемдер заманының жаңғырығына толы бұл талаптың бүгін орынды болуы кездейсоқ емес, себебі көпшілікке қадірлі болумен қатар жыршыға күрделі шығармашылық және өнегелік ауыртпалықтар жүктелген.

Жыршылық дәстүрді жалғастырудың ең оңтайлы ортасы болып отбасы саналады. Сондықтан жыршының шежіресіне үлкен мән беріледі. Жыршылыққа үйретудің ыңғайлы жас мөлшері 7–8 жас. Оқытудың алғашқы

машығы әрі ажырамас бөлігі домбыра үйрену. Балалар аспабын арнайы мақсатта жасамаған, себебі кейіннен қайта үйренбеу үшін басынан бастап ересектердің аспабында ойнауды үйренуді жөн санаған.

Танымал өнертанушы Берік Жүсіп: «Қазақ эпикалық дәстүрінің жазылмаған заңдарына сәйкес, жыршының қалыптасуы арнайы мектептерде емес, алдымен отбасында өтеді», - деп жазады (Жүсіпов, 2009). Мұның үлгісі ретінде Қызылорда облысынан шыққан жыраулар әулетін атауға болады. Олардың орындаушылық шеберлігі бірнеше ғасырлар бойы атадан балаға – Дүзбембет жыраудан бастап, кейінгі Жиенбай жыраудан Рүстембекке, Рүстембектен Көшеней мен Бидасқа, Көшенейден Арнұрға берілді.

Олардың ішінде Көшеней Рүстембеков (1946–1973) – қазақ мәдениетінде жұлдыздай жарқ етіп, қысқа ғана ғұмырында шығармашылыққа бет бұрып, өзінен кейін өшпес мұра қалдырды. Жиенбай Рүстембек жыраулар әулетінің жалғасы Көшеней Рүстембековтың музыкалық қабілеті, шеберлігі, кез-келген аудиторияны баурап алу қабілеті және ең бастысы – даусының ерекше тембрі жыраулар әулетінің лайықты жалғасы екендігін айқындады. Ертеректе Көшенейдің атасы Жиенбайдың көзін көргендер оның дауысы атасынан дарыған дейтін. Осылайша, 20 жасар Көшенейдің жыршылық өмірі басталды. Оның атағы кеңге жайылды: Алматыда өнер көрсетіп, пластинкаға бірнеше терме - толғаулар жаздырды. Шығармашылықпен қатар, ғылымға да қызығушылығы туындап, Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясы Әлем әдебиеті институтының аспирантурасына оқуға түсті. Бірақ

Көшенейдің ғұмыры ұзақ болмады. Десе де, Рүстембековтердің әулетінің жыршылар династиясы тоқтамай, Көшенейдің інісі Бидас Рүстембеков (1951 ж. туған) отбасы дәстүрін абыроймен жалғастырып келеді. Бидас Қармақшы ауданының Ақжар ауылында дүниеге келген. Ұстамды, мінезінің зиялылығы, өзгелерді құрметтеуі оның рухани мәдениеті жоғары адам екенін көрсетеді. Алматы мен Мәскеуде Бидас 1980 ж. желтоқсанда өткен КСРО Композиторлар одағы Бүкілодақтық халық музыкалық шығармашылығы комиссиясының есеп беру концертінде қазақ халық өнері атынан өнер көрсетті. Бидастың орындауы Көшенейден өзгеше болды. Оның орындауы әкесінің мақамына жақынырақ. Тембрі қатты домбыраның сүйемелдеуімен төмен, обертондарға бай дауыс. Бидас Рүстембековтың орындаған туындылар арасынан келесідей жанрларды бөліп көрсетуге болады: ғибрат терме, өсиет, нақыл сөздер, философиялық – толғау, көңіл қос, арнау мен мадақтау, хат - жырлар. Ірі туындылар қисса-дастандар мен көлемді жырлар жыраудың жыр қорынан орын алған.

Бидастың айтуы бойынша: «жыршы – бәйге тұлпары, оған көпшіліктің қолдауы қажет». «Нағыз жырау, жыршы айқайламауы тиіс, артық айқайдың қажеті жоқ. Мақамның ізімен соқпақпен жүргендей жүру керек, мақамға мойынсұну керек. Іздерден жаңылуға, орынсыз басқаға ауысуға болмайды. Домбырада ойнау да орындаған жырға сай болуы тиіс, ішектерді тектен-тек шерте бермеу керек, ойнағанда ерекше тәсілмен, ұқыпты, әрі жұмсақ орындау қажет».

Вокал техникасына қатысты ауызша дәстүрде түсіндірме үлгісіндегі сипаттаманың жалпы жүйесі

қалыптасқан. Жиенбайдың даусы нағыз жырауға тән, бақсыға жақын дауыс болды. Рүстембектің даусынан «қоңырау» үні естілетін, қанша орындаса да, ол ешқашан жалықтырмайтын.

Жиенбай қарақалпақ, түрікмен мен өзбек қалаларында жиі болып, халық алдында күні-түні өнер көрсеткен. Сондай саяхаттардың бірінен «Көрұғлы» эпосын жазып алды. Келген соң бір аптаның ішінде бұл эпосты ұлы Рүстембекке үйреткен. Осылайша, жоғарыда аталған эпос ұрпақтан ұрпаққа мұра болып жалғасып келеді.

«Көрұғлы» эпосы басты кейіпкердің ғажап жолмен дүниеге келуінен басталады. Көрұғлының өлген анадан тууы оны жараланбайтын әрі жеңілмейтін ететін өлілер әлемімен байланысын көрсетеді. Ол жаңа ережелер мен жаңадан әділеттілік орнатады. Кейіпкердің қабірде немесе тау жартасында туу сарыны ежелгі скиф, грек, үнді және нарт (Солтүстік Кавказ) аңыздарында жиі кездеседі. Көрұғлы бейнесін көне аңыз архетиптерімен салыстыруға болады. Аңызда көптеген архаикалық бейнелер сақталған, мұнда ежелгі аңыздар мен мифтер тығыз байланысқан, мыстан, пері, жын, дәу секілді ертегі кейіпкерлері кездеседі.

Эпостың кейінгі дамуында Көрұғлы нағыз батырға айналады: ержүрек батыр, мерген атқыш, шебер шабандоз болды. Көрұғлы ерекше күшке ие, оны қасиетті шілтендер жебеп жүрді. Бозбала шағында Ғират тұлпар мен жебеушілері сыйлаған аспан металынан соғылған ғажайып қылыштың иесі атанды. Эпикалық кейіпкер ретінде Көрұғлының жойқын даусы, алыптай тәбеті, жорықтан келген кейін ештеме сезбейтіндей ұйқысы да болды.

«Көрұғлы» эпосы шығу тегі Х–ХІ ғғ. Оғыз хандығымен байланыстырылатын

түркі халқына ортақ алғашқы эпикалық шығармалар қатарына жатады. Бұл эпоста Оғыз мемлекеті құрамындағы 24 тайпаның тарихы туралы, соның ішінде ең мықтысы болған теке жәуміт тайпасының тарихы қозғалады. Эпостың қазақ нұсқасында Көрұғлы теке жәуміт тайпасынан деп беріледі. Түрлі жүзжылдықтарда орын алған парсылармен соғыстардың тарихи жазбалары да жоқ емес. Эпоста аңыздық кезеңнен XVI–XVII ғғ. нақты тарихи оқиғаларға дейінгі уақыт қатпары кездеседі. Әлемдік эпостарға тән адалдық пен адамгершілік үшін күрес «Көрұғлы» эпосының негізгі тақырыбы.

Жыр кие ұғымымен тығыз байланысты. Біріншіден, эпосты орындау үшін жыршы адалдық пен ұлтжандылықты жоғары бағалап, өзі де осы қасиеттерге ие болуы тиіс. Екіншіден, эпостың сюжеттік желісі – қиялдың жемісі емес, ол халықтың жадында сақталған тарихи шежіре.

Эпикалық туындыларды орындау мен оның маңызын тыңдаушыға ұғындыру жыршыға жүктелген үлкен жауапкершілік пен міндет.

Дәстүрдің кез-келген көрінісі қоғам дамуының тиісті сатысына сай жетіліп, түрленіп отырса керек. Көне түркі жазба мәдениеті болмаса, орта ғасырлардағы «Қорқыт ата кітабы» (Қорқыт ата кітабы, 1986:128 б.), «Құтты білік», «Диуани лұғат-ат түрк» жазба ескерткіштерінің тууы да екіталай (Қашқари, 1993: 192) болатын. Жыраулық дәстүрге де осы тұрғыдан қараған жөн. XVIII ғасырға

дейінгі жыраулық өнер болмаса, XIX–XX ғасырдағы жыршылық өнер де тұмақ емес.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Сыр өңірі жыршылық-жыраулық өнерінің бастаулары ерте түркі кезеңінде қалыптасып, Оғыз кезеңінде дамып жетілді. Нәтижесінде «Көроғлы» сияқты шығармалар дүниеге келді. Бұл қазақ халқының дәстүрлі жыршылық өнерінің түркі мәдениетінің басты құндылық екенін көрсетеді. Тарихи сабақтастыққа құрылған жыршылық өнердің жетілуі XIX ғасырдың екінші жартысында қайта жаңғырып сыр сүлейлерінің шығармаларында айқын көрініс тапты. Бұл қазіргі кезде Сыр бойы жыршылық өнерінің өз алдына мектеп ретінде қалыптасып дамуына негіз болды. Сыр өңірі жыршылық өнерінің бір орталықтан дамып, басқа да түркі халықтарына ықпал етуі мәдени шекараларды жақындастырып, туыс халықтардың ортақ мұраларын қалыптастырады. Оғыз кезеңінен сақталып қалған көмеймен жыр айту дәстүрінің дәл Сыр бойы аумағында сақталып қалуы мәдениеттің тасымалдануы немесе мәдени заңдылықтардың қайталануын көрсетеді. Мұны Орхон Енисей бойындағы тасқа жазылған Түркі ескерткіштеріндегі жырлардың Сыр бойында ауызша тараған жыршылық өнерімен байланыстыруға, соның үлгісі ретінде қарауға болатынын айғақтайды.

Әдебиеттер

1. Агаджанов С.Г. 1970. Огузские племена средней азии IX–XIII вв. (историко-этнографический очерк). Страны и народы Востока. – М., – С. 179-192.
2. Faruk Sümer. 1972. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları. İkinci

baskı. Ankara, s. 26-63.

3. Жүсіпов Б. 2009. Жырдария. Алматы: Арна-б.

4. Қорқыт Ата кітабы, 1986. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос. Аударған Ә.Қоңыратбаев. Алматы: Жазушы. -128 б.

5. Қашқари Махмуд. 1993. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит түрк»). Алматы: Ана тілі. -192б.

6. Толстов С.П. 1947. Города гузов. Советская этнография. - №3. - с. 55-103.

References

1. Agadjanov S.G. 1970. Ogýzskіe plemena sredneі azіі IX—XIII vv. (istoriko-etnograficheski ocherk). Strany i narody Vostoka [The Oguz tribes of Central Asia of the IX—XIII centuries (historical and ethnographic essay). – M., s. 179-192 [in Russian].

2. Faruk Sümer. 1972. Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları [Oguzlar (Turkmens) dates-boy organization-epics.]. İkinci baskı. Ankara, s. 26-63 [in Turkich].

3. Júsipov B. 2009. Jyrdaria [Epics]. Almaty: Arna-b [In Kazakh].

4. Qorqyt Ata kitaby. 1986. Oğyzdardyn batyrlyq jyrlary: Epos. Aýdarǵan Á.Qońyratbaev [Korkyt Ata book: heroic songs of the Oghuz]. Almaty: Jazýshy. - 128 b [In Kazakh].

5. Qashqarı Mahmýd. Túbi bir túrki tili. 1993 («Dııanı lúǵat it túrk») [The bottom is one Turkic language ("Diwani lugat it Turk")]. Almaty: Ana tili. -192 b [In Kazakh].

6. Tolstov S.P. 1947. Goroda gýzov [Cities of Guzov]. Sovetskaia etnografia. – №3. – s. 55-103 [in Russian].

Байбосынова У. М.

Казахский национальный университет искусств

Астана, Казахстан

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

ОГУЗСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ИСКУССТВЕ ЖЫРАУ СЫРДАРЬИ

Аннотация. В статье анализируются проявления огузской традиции в искусстве жырау Сырдарьинского региона. Рассматривая исторические факты и культурные изменения огузского периода, автор прослеживает продолжение духовного наследия этого периода в традициях жыршы-жырау XIX века. В качестве источника традиции горлового пения рассматриваются духовные ценности огузского периода X–XI веков. Цель статьи – сравнить и проанализировать зачатки традиции жыршы-жырау в Сырдарьинском регионе, связывая их с огузским периодом в культуре тюркских народов и его ареала. Для достижения этой цели автор анализирует факты и материалы, относящиеся к традициям жыршы-жырау и огузской эпохе Сырдарьинского региона, и рассматривает сагу «Кероглы» как общее нематериальное культурное наследие тюркских народов. В результате выявляются проявления и связи огузской традиции

в произведениях жырау Сырдарьи, развивавшиеся в XIX веке. При этом автор акцентирует внимание на предпосылках сохранения сохранения саги «Кероглы», которая является образцом огузской традиции в искусстве жырау, и делает гипотезу, что многие произведения, относящиеся к духовному наследию огузского периода, имеют неизвестные нам аспекты. В заключении статьи выявлено проявление огузской традиции в искусстве жыршы Сырдарьи, а ее многовековая преемственность связывается с общим духовным наследием тюркских народов.

Ключевые слова: огузский период, школа жырау Сырдарьи, жырау, «Кероглы», тюркские народы.

Для цитирования: Байбосынова У.М. Огузская традиция в искусстве жырау Сырдарьи // Мадени мұра. 2024. №2 (105). 118-126 с. (каз.)
DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Baibosynova U. M.

Kazakh National University of Arts

Astana, Kazakhstan

*e-mail: ulzhan_mb@mail.ru

THE OGUZ TRADITION IN THE ART OF ZHYRAU SYR DARYA

Abstract. The article analyzes the manifestations of the Oguz tradition of the art of Syr Darya zhyrau. Considering the historical facts and cultural changes of the Oguz period, the author traces the continuation of the spiritual heritage of this period in the Zhyrshy-Zhyrau school of the XIX century. In general, the spiritual values of the Oguz period of the X-XI centuries are considered as the source of the tradition of throat singing. The purpose of the article is to compare and analyze the origins of the Zhyrshy-Zhyrau tradition in the Syr Darya region, linking them with the Oguz period in the culture of the Turkic peoples and its area. The author analyzes facts and materials related to the traditions of Zhyrshy-Zhyrau and the Oguz era of the Syr Darya region and considers the “Korogly” saga as a common intangible cultural heritage of the Turkic peoples. As a result, the manifestations and connections of the Oguz tradition in the works of the Syr Darya zhyrau, which developed in the XIX century, are revealed. In addition, the author refers to the prerequisites for the preservation of sagas such as “Korogly”, which are an example of the Oguz tradition of Zhyrau art, and pretends that many works related to the spiritual heritage of the Oguz period have aspects unknown to us. In conclusion, the article reveals the manifestations of the Oguz tradition in the art of Syr Darya zhyrshy, and connects its centuries-old continuity with the common spiritual heritage of the Turkic peoples.

Keywords: Oguz period, Syr Darya zhyrau school, zhyrau, “Korogly”, Turkic peoples.

For citation: Baibosynova U.M. The Oguz Tradition in the art of Zhyrau Syr Darya // Madeni mura. 2024. №2(105). 118-126 p. (kaz.)

DOI: <https://doi.org/10.47500/2024.v18.i2.08>

Автор туралы мәлімет:

Байбосынова Ұлжан Мәлікайдарқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Қазақ Ұлттық өнер университеті, Астана, Қазақстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Сведения об авторе

Байбосынова Улжан Маликайдаровна, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет искусств, Астана, Казахстан.

ORCID: 0009-0008-4663-3009

Information about the author

Baibosynova Ulzhan Malikaidarovna, Candidate of Philology, the Kazakh National University of Arts, Astana, Kazakhstan

ORCID: 0009-0008-4663-3009